

सन्दर्भ: १२ दिने दलित अधिकार अभियान

छुवाछूत मुक्त राष्ट्र घोषणाका १७ वर्ष र कानुनको कार्यान्वयन (कार्यपत्र)

ओमप्रकाश पुनः

पोलिटब्युरो सदस्य, नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी केन्द्र)

१. विषय प्रवेश:

दस वर्षे जनयुद्ध र १९ दिने जनआन्दोलन पश्चात् गठित अन्तरिम व्यवस्थापिका संसदले २०६३ साल जेठ २१ गते पहिलोपटक नेपाल छुवाछूत मुक्त राष्ट्र घोषणा गरेको थियो । त्यो आफैमा एउटा ऐतिहासिक घोषणा थियो । जुन व्यवस्थापिका सांसदमा माओवादीले कुल ८३ मध्ये १२ जना दलित प्रतिनिधि पठाएको थियो , यो पनि अर्को ऐतिहासिक रेकर्ड थियो । त्यसपछिको पहिलो संविधान सभाको चुनावमा पनि समानुपातिक ४३ र प्रत्येक्ष ७ गरि जम्मा ५० जना दलित सभासदको प्रतिनिधित्व रहेको थियो । जम्मा ६०१ सदस्यीय संविधान सभामा दलित ५०, महिला १९७, आदिवासीजनजाति, मधेसी र मुस्लिम २१९ गरि उत्पिडित जातीय समुदाय र लिङ्गको प्रतिनिधित्व ४६६ थियो । यो जनयुद्ध र जनआन्दोलनको राप र तापको परिणाम थियो र छुवाछूत मुक्त राष्ट्र घोषणाको परिणाम पनि त्यही थियो । तर बिडम्बना त्यसपछिको दोश्रो संविधान सभा हुँदै हाल सम्मको चुनावी परिणाम र नयाँ कानुनी प्रावधानहरु कमजोर र फितला हुँदै गएका छन् । भए गरेका घोषणा र बाध्यकारी कानुनी अनुबन्धहरु पनि प्रभावकारी कार्यान्वयन हुन सकिरहेका छैनन् । राज्यको निति निर्माण , निर्णय प्रक्रिया र कार्यान्वयनको तहमा दलित , सिमान्तकृत, प्रगतिशील र उत्पिडित उपेक्षित वर्ग समुदायको प्रतिनिधित्व निकै कमजोर हुँदै गएको छ । छुवाछूत मुक्त राष्ट्र घोषणाको १७ वर्ष पूरा हुँदा पनि कार्यान्वयनमा निराशाजनक परिणाम देखा पर्नु पनि त्यसकै एउटा उदाहरण हो ।

२. दलित आन्दोलनको इतिहास :-

नेपालको दलित आन्दोलनको इतिहास दक्षिण एशियाको, त्यसमा पनि भारतीय दलित आन्दोलन संग अभिन्न ढंगले जोडिएको छ । दलित आन्दोलनका मसिहा डाक्टर भिमराव अम्बेडकरले सन १९१९ देखि भारतीय दलित आन्दोलनलाई संगठित गरेका थिए । राज्यसत्ताबाट पानी अचल र अछुत बनाइएका, बहिस्करणमा पारिएका, राज्यको सम्पूर्ण संरचनाबाट बन्चितकरण गरिएका तथा सामाजिक र सांस्कृतिक रूपले दमित र अपहेलित समुदायको मुक्तिको लागि हजारौं पटकको अन्तरक्रिया र गोष्ठीहरु गरेर डा. अम्बेडकरले सन १९२७ मा दलित शब्दको संश्लेषण गरेका थिए । जो शब्द आज दक्षिण एशियाका २० करोड भन्दा बढी अछुतहरुको साभा पहिचान र आन्दोलनको प्रतीक बनेको छ । यहि शब्दको वरिपरि चलेको आन्दोलनले नै सन १९३२ देखि आरक्षणको निति अबलम्वन गर्यो ।

नेपालको सन्दर्भमा पनि विक्रम सम्वत १९९७ साल देखि बागलुङबाट सर्वजित विश्वकर्माहरुले शुरुआत गरेको दलित आन्दोलनले बि.सं. २००४ सालमा गएर संगठित रूप लियो । मन्दिर प्रवेश र जनाई विरुद्धको संघर्षबाट शुरु भएर बी.सं. २०२४/०२५ साल देखि रुपलाल विश्वकर्माको नेतृत्वमा राजनीतिक स्वरूप हासिल गरेको दलित आन्दोलन २०५२ साल देखि सञ्चालित जनयुद्ध पश्चात् पूर्ण रूपले राजनीतिक आन्दोलन र अधिकारसंग एकाकार भएर अधि बढेको छ ।

नेपालको राजनीतिक आन्दोलन र दलित मुक्ति आन्दोलन संगसंगै विकास र विस्तार भएको छ । बलिदानको हिस्सा पनि यो समुदायले चुक्ता गर्दै आएको छ । पृथ्वीनारायण शाहको राज्य विस्तारमा विशे नगर्ची देखि जनयुद्धको प्रथम सहिद दिलबहादुर रम्तेल लगाएत सयौं, १९ दिने जनआन्दोलनको सहिद सेतु बिक लगाएत कैयौं र पछिल्लो चरण विप्लवले नेतृत्व गरेको एकीकृत जनक्रान्तिमा दिपेन्द्र बिकले गरेको शहादतले पनि यो तथ्यलाई पुष्टि गर्छ । नेपालको राजनीतिक आन्दोलनमा पहिलो छापामार आन्दोलनको कमाण्डर रुपलाल विश्वकर्मा र जनयुद्धको पहिलो सहिद दिलबहादुर रम्तेल लगाएतको योगदानले नेपालको राजनीतिक आन्दोलनमा गौरव बोध गराउछ ।

दलित समुदायको उल्लेखनीय योगदान मिसिएको राजनीतिक परिवर्तन संग संगै दलित अधिकारका सवाल पनि केही न केही रुपमा संबोधन हुदै त आएका छन् । तर बर्गिय चरित्र अनुरूपको राजनीतिक परिवर्तन र उपलब्धि जुन स्तरमा हासिल भएको छ , त्यो स्तरमा दलित मुक्ति आन्दोलनले सफलता हासिल गर्न सकिरहेको छैन । बरु यो वा त्यो रुपमा दलितका पेशा व्यवसाय खोसिदै गएका छन् भने छुवाछूतको विभेद भन नयाँ र परिस्कृत हुँदै आएको छ । तसर्थ अब नेपालको दलित आन्दोलन नयाँ , परिस्कृत र एकीकृत हुन जरुरी देखिन्छ ।

३. संबैधानिक उपलब्धि :-

नेपालको दलित आन्दोलन राजनीतिक आन्दोलनको पनि पुरक भएकोले यसले हरेक पटकको राजनीतिक परिवर्तन संगै सिमित संबैधानिक अधिकार पनि प्राप्त भएका छन् । जस्तो कि, २००७ सालको संबिधानले स्कुल जान पाउने संबैधानिक अधिकार , २०२० सालको मुलुकी ऐनले छुवाछूत गर्न नपाउने अधिकार , २०४७ सालको संबिधानले सार्वजनिक स्थलमा प्रवेश गर्न पाउने संबैधानिक अधिकार , २०५८ मा राष्ट्रिय दलित आयोगको गठन, २०७२ सालको संबिधानले निजी तथा कार्यस्थलमा छुवाछूत गर्न नपाइने संबैधानिक अधिकार र कानुनी रुपले जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत कसुर र सजाय ऐन २०६८ प्राप्त भएका छन् । तर कार्यान्वयनको सवालमा भने निकै चुनौती भएको छ र यसमा स्वयं राज्य पक्ष नै उदासिन र अनिच्छुक देखिन्छ ।

४. छुवाछूत मुक्त घोषणा पछिको अवस्था :-

छुवाछूत मुक्त राष्ट्र घोषणा भएको १७ वर्ष पुग्दा पनि समाजमा छुवाछूतको विभेद भन बलियो र परिस्कृत हुदै गएको छ । शहरमा दलितले डेरा नपाउने देखि गाउँ घरमा धारापानी छुन नदिने सम्मका घटना घटिरहेका छन् । अन्तरजातीय विवाह गरेकै कारण समाजबाट विस्थापित हुनुपर्ने, कुटपिटमा पर्ने , बेचबिखन जस्ता जघन्य कृतिम मुद्दा व्यहोर्नुपर्ने , आत्महत्या गर्नुपर्ने र पश्चिम रुकुमको सोती जस्तो सामुहिक सामुदायिक हत्या व्यहोर्नुपर्ने जस्ता समस्याहरु बारम्बार दोहोरिरहेका छन् । यसमा कानुन औपचारिक अर्थात हात्तीको देखाउने दाँत मात्रै सावित भएको छ । तसर्थ कानुनको प्रभावकारी कार्यान्वयन किन भएन ? यसको गहिराइमा पुग्नुपर्छ ।

५. कानुन कार्यान्वयनका जटिलताहरु :-

क) कानुनको कार्यान्वयन राज्यले गर्ने हो । राज्यमा जुन जात र बर्गको वर्चस्व छ , त्यसमा उसकै हालिमुहाली हुन्छ । नेपालको अहिलेको राज्य संरचना खस-आर्य उच्च बर्गिय प्रभाव र प्रभुत्वमा छ भने सत्ताको मुल केन्द्रमा खस-आर्य नश्लवाद हावी छ । विक्रम संवत् १९१० मा जंगबहादुर राणाले जारी गरेको जात व्यवस्थाको मुलुकी ऐन र २०१९ सालमा तत्कालीन राजा महेन्द्रले जारी

गरेको हिन्दु अधिराज्यको संविधानको सार अहिलेको राज्य व्यवस्थाले संस्कृतिको रूपमा बोकेको छ, जसले कानूनको कार्यान्वयन लक्ष्यत वर्गका पक्षमा हुन दिएको छैन ।

- ख) हिजो सामन्तवादले वर्णाश्रम जात व्यवस्था चलाएको थियो । प्रत्येक जातका आधारमा शासन गर्थ्यो । आज दलित माथिको छुवाछूत र आदिवासीजनजाति माथिको साँस्कृतिक बहिष्करण त्यसकै उपज हो । अहिले पुजिवादले त्यसकै परिस्कृत रूप वर्णाश्रम छुवाछूत प्रथा चलाएको छ । देखिने गरि जात व्यवस्था छैन रूपमा तर सारमा त्यसको अवशेष यथोचित छ । त्यसले कानुनी कार्यान्वयनमा ठूलो प्रभाव पारेको छ ।
- ग) हिजो सामन्तवादले जात व्यवस्थाका आधारमा पेशा किटान गरेको थियो र त्यसलाई जीवन बाँच्ने आधार बनाएको थियो । अहिले पुजीवादले जात व्यवस्था हटाएको घोषणा गरेको छ तर आर्थिक आधार पेशा-व्यवसाय खोसेर छुवाछूतको विभेदकारी प्रथा मात्रै कायम राखेर आर्थिक शोषण गरिरहेको छ । हिजो सामन्तवादले पहिचान लुकाएर वा दवाएर शोषण गरिरहेको थियो भने आज पुजीवादले पहिचान देखाएर वा विज्ञापन गरेर शोषणको व्यापार गरिरहेको छ । पहिचानको लडाइँमा होमिएका पुर्वमा किराँतीहरु माथिको दमन, पश्चिममा रेशम चौधरी लगाएत थारुहरु माथिको दमन र दलित माथिको छुवाछूत त्यसकै उपज हो ।
- घ) नेपालमा दलित आन्दोलन केही अपवाद बाहेक प्रतिकात्मक वा प्रतिक्रियात्मक मात्रै भएको छ । अन्तरक्रिया र गोष्ठीमा मात्रै सिमित छ । अब यसलाई क्रियात्मक र निरन्तर गतिशील बनाउनुपर्छ भने छुवाछूतको विभेदबाट पुर्ण मुक्ति र कानूनको सफल कार्यान्वयनको लागि अल्पकालीन र दीर्घकालिन योजना सहित अधि बढ्नुपर्छ ।
- ङ.) नेपालमा अहिले गाउँ शहरमा छुवाछूत २०५२ साल पहिलेकै चरणमा फर्किएको छ भने पार्टी नेता कार्यकर्ताको जीवनमा , त्यसमा पनि अझ कम्युनिस्ट पार्टीका नेता कार्यकर्ताको घरमा बैज्ञानिक छुवाछूतको संस्कृति विकास हुदै गएको छ । परम्परा र प्रथाको पिछलग्गु बन्दै जाने संस्कृति मौलाएको छ । यसलाई सबै पार्टीले आ-आफ्नो घोषणा पत्र र विधानमा मानवताविरुद्धको अपराध किटान गर्नुपर्छ ।
- च) नेपालमा अल्पमत वा बहुमतको कम्युनिस्ट सरकार हुँदा , अझ त्यसमा पनि नेकपा कालमा दुई तिहाईको बहुमत भएको कम्युनिस्ट सरकार बन्दा पनि किन छुवाछूतको बारेमा सहि निति , नियम र कानून बनाउन र सफल कार्यान्वयन गर्न सकिएन भने नेपालमा हिन्दुवादी कम्युनिस्ट पार्टी र जनाइधारी कम्युनिस्ट भएको परिणाम हो । वर्ग समाउदा विर्सने र जात समाउदा वर्ग विर्सने दृष्टिकोण भनेको हिन्दुधार्मिक विचार र वर्णवादी चिन्तनको उपज हो ।
- छ) पुजीवादी संभ्रान्त वर्गको दृष्टिकोणमा छुवाछूतको विभेदलाई शिक्षा र आर्थिक सम्पन्नताले हल गर्न सकिन्छ भने तर्क फगत ढोड र पाखण्ड बाहेक केहि होइन । यदि त्यसो हो भने काठमाडौँ लगाएत देशका ठुला ठुला शहरमा सबैभन्दा बढी छुवाछूत छ किन ? यसको समाधान भनेको भौतिकवादी विचार र साँस्कृतिक क्रान्तीको बाटो नै सहि समाधान हो ।
- ज) जातीय छुवाछूतको अन्त्य कानुनी घोषणा र कानूनको कार्यान्वयनले मात्रै संभव छैन । विचार र मनोवैज्ञानिक चेतनालाई कानुनी वा प्राविधिक ढंगले मात्रै हल गर्न सकिदैन । मुल कुरा वैचारिक साँस्कृतिक रुपान्तरणको प्रश्न हो । यसलाई राजनीतिक परिवर्तनको मुल पक्ष संग जोडेर सामाजिक साँस्कृतिक रुपान्तरण को अभिन्न कार्यभार बनाउनुपर्छ ।
- झ) सत्ताले नयाँ जात र वर्ग दुबै जन्माउछ । खाँन मगरका पुर्खा शाह भएको र कुँवर क्षेत्री राणामा बदलिएको कुरा हाम्रो नेपाली समाजशास्त्रले पुष्टि गरेको विषय हो । राज्यसत्ता बाहेक अरु सबै भ्रम हो भनेर माओले श्लेषण गरेको कुरा पनि यहीँ हो । एकल नशिलय राज्यलाई समावेशी र

समानुपातिक बनाउनुपर्छ भन्ने एजेन्डा पनि त्यसकै उपज हो । कानुन कार्यान्वयनको संयन्त्रमा दलितको पहुँच नहुदाको परिणाम नै कानुनी अधिकारको सदुपयोग नभएको हो । जस्तो कि अहिलेसम्मको तथ्यांक हेर्दा सरकारी कर्मचारी संयन्त्रमा जम्मा २ सहसचिव र ६ उपसचिव दलित समुदायका छन् । निजामतीमा २ प्रतिशत मात्रै उपस्थिति देखिन्छ । यस्तै दलितबाट उच्च अदालतमा २ न्यायाधीश र २ सरकारी वकिल छन् । अदालतमा जम्मा न्यायाधीशको संख्या ४५९ रहेकोमा दलित समुदायबाट ५ जना मात्र न्यायाधीश छन् । जुन एक प्रतिशत मात्रै उपस्थिति हो र सेनामा ८ प्रतिशत, नेपाल प्रहरी र सशस्त्र प्रहरीमा पनि ९ प्रतिशत हाराहारीमा दलित समुदायको प्रतिनिधित्व छ । प्रहरीमा एसएसपी भन्दा माथिको दर्जा छैन । अनि कसरी यो समुदायले समान न्याय पाउन सक्छ ?

ब) देश भित्र चलेको विभिन्न चरणको दलित आन्दोलन र अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा पारीत सन्धि र अभिसन्धिहरुको पक्ष राष्ट्र भएको कारण नेपालले पनि केही न केही घोषणा गर्न बाध्य भएको छ । सबै किसिमका जातीय भेदभाव उन्मूलन गर्नेसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि १९६५ “लाई अनुमोदन गरेको ३६ वर्षपछि अर्थात् ०६३ मा नेपाललाई छुवाछुत मुक्त राष्ट्र घोषणा गरियो । ०६८ मा “जातीय तथा अन्य सामाजिक छुवाछुत भेदभाव (कसुर र सजाय) ऐन २०६८’ ऐन ल्याइयो । नियमावाली बनाउने कार्य २०७३ मा भयो । यसरी हेर्दा नेपालले जातीय विभेदलाई दण्डनीय बनाउने कानुन निर्माण गर्न ४१ वर्ष लगाएको देखिन्छ । तर पनि कार्यान्वयनमा चुनौती देखिएको छ ।

६. सारांश :-

माथि उल्लेख गरिएका सामान्य रिफ्रेन्सको आधारमा निम्न निष्कर्षहरु निकाल्न सकिन्छ ।

- क) एकताबद्ध आन्दोलन बिना दलित मुक्ति संभव छैन २) अहिलेसम्म प्राप्त उपलब्धि आन्दोलनको परिणाम हुन । ती सकारात्मक छन् ।
- ख) अहिलेसम्म प्राप्त कानुनी उपलब्धि सकारात्मक भएता पनि ती प्रयाप्त छैनन् ।
- ग) अहिलेसम्मको कानुनी प्रावधान दण्डनीय मात्रै भएको र महसुसिकरण नभएकोले रुपान्तरण मुखि कानुन आवश्यक देखिन्छ ।
- घ) दलित शब्द विभेदकारी नभएकोले यसको विकल्प खोज्ने भन्दा पनि विभेदकारी मनोविज्ञान बदल्ने वैचारिक अभियान चलाउनुपर्छ ।
- ङ.) दलित समुदाय ऐतिहासिक सर्वहारा श्रमिक वर्ग भएकोले यसलाई समाजवादी विचार र व्यवस्थाको मार्गमा अगाडि बढाउनुपर्छ ।
- च) उपलब्ध कानुनको सफल कार्यान्वयन र थप उपलब्धिको लागि गोलचक्रवादी प्रतिक्रियात्मक आन्दोलन हैन निरन्तर साँस्कृतिक आन्दोलन चलाउनुपर्छ ।
- छ) अबको आन्दोलन सामाजिक साँस्कृतिक अन्तरघुलन युक्त हुनुपर्छ ।
- ज) आन्दोलन निश्चित दर्शन र राजनीतिक दृष्टिकोणमा आधारित हुनुपर्छ । नत्र सामान्य सुधारवादमा फस्ने खतरा हुन्छ ।
- झ) सम्पूर्ण दलित र दलित आन्दोलनलाई एउटै साभा छातामा गोलबन्द गर्नुपर्छ ।

२०८० जेष्ठ १८ गते

धनगढी कैलाली